

Smith reducerer kapital til arbejde, så ligger det i sangens natur at den naturlige rigdom alene *skabes* af arbejdet, thi verber som 'skabe' og 'producere' indbegriber en aktivitet og arbejdet er pr. definition den aktive faktor, mens land og produktionsmidler aldrig kan være andet end *betingelser* for produktionen; det ville være meningsløst at sige at f.ex. en hammer *skaber* noget som helst.

For di Glasgow Lectures konsekvent står på den simple vareproduktions standpunkt, er de langt mere konsistente end Wealth of Nations, hvor Smith erkender de kvalitative forskelle mellem profit og arbejds løn og mellem kapital sammenhænge og arbejds sammenhænge, men ikke formår at etablere en teoretisk holdbar syntese. Det er imidlertid væsentligst i forbindelse med *prisierteorien*, som omtales nærmere i 8.5.2., at de konsekvente Lectures udmærker sig i forhold til den berømte tvetydighed i Wealth of Nations; når det gælder *værditeorien* fraviger Smith ikke de synspunkter, som er fremstillet ovenfor: at værdien er den naturlige rigdom og at den alene skabes af arbejdet.⁴⁵

I sine grundlæggende synspunkter står Smith hele sit liv urokkeligt på den simple vareproduktions standpunkt. Han tvivler aldrig på at produktionen har konsumtionen (de naturlige behov) som mål/*telos*,⁴⁶ eller på at penge blot er et overfladisk værdimål som det gælder om at komme bagom, hvilket i realiteten er udtryk for en håbløs stræben efter at reducere kapitalen til arbejde; denne stræben genfindes hos Ricardo i hans jagt efter et uforanderligt værdimål, og hos Marx der ganske vist erkender at kapitalen indebærer en abstraktion fra arbejdet, men ikke heraf slutter at kapitalen ikke kan forstås i arbejdsbillede, - han slutter i stedet at den må forstås som en form af det *abstrakte* arbejde.

45. Jvf. »Wealth of Nations's p.151 (kap.90): »Den værdi, som arbejderne tilfører materialemne, opløser sig i dette tilfælde i to dele, af hvilke den ene betaler deres lønninger og den anden deres arbejdsgivers profit på hele den stok af materialer og lønninger, som han har lagt ud«; 'stock', der i det følgende 'oversettes' med 'stok', angiver hos Smith dels en ophobning af ting, især produktionsmidler, dels en pengesum, - hvad han mener fremgår som regel af sammenhængen. Modsigser Smith ikke sig selv, når han skriver: »Da der i et civiliseret land kun findes få varer, hvis værdi udelukkende stammer fra arbejde, idet jordrente og profit bidrager væsentligt til langt den største del af dem, ...« (p.157, da. p.95)? Nej, thi der er her tale om *bytterværdien*, om bestemmelsen af *prisen*. Jvf. denne karakteristik af »Wealth of Nations's: »Hvad angår den økonomiske aktivitetens mål eller formål hævdes det dristigt at konsumentens er produktionsens eneste mål og formål /end and purpose/. Heraf følger at producentens interesser kun bør plejes i den udstrækning, det måtte være nødvendigt for at fremme forbrugernes interesser.« (Spiegel, p. 244; Spiegel citerer 'Wealth of Nations').

Disse arkaiske synspunkter hos Smith, også i Wealth of Nations, indebærer en besynderlig situation. Smith har ry for at have grundlagt den borgerlige politiske økonomi, og det kan da heller ikke nægtes at en lang række kategorier først er udarbejdet, eller i hvert fald fremstillet systematisk, af ham; han sonderer således i Wealth of Nations klart mellem arbejds løn, profit og jordrente, hvilket var kategorier der tidligere ofte blev blandet sammen (jvf. Lectures), fordi de var blandet sammen i praksis. Alligevel er han i det mest fundamentale reaktionær i sammenligning med merkantilisterne, thi disse udtalte klart det, som det drejer sig om for kapitalen, nemlig at skraabe penge sammen, at maximere profitten, og deres ligegyldighed overfor produktionsprocessen og overfor rigdommens naturlige kvaliteter er i bedste overensstemmelse med kapitalens væsen. Men for Smith, for Ricardo, ja selv for Marshall var penge 'neutrale', de var et 'slør', som det gjaldt om at abstrahere fra for at komme ned til det, som det virkelig drejede sig om; først da der i slutningen af det 19. århundrede opstår visse alvorlige, praktiske monetære problemer, afløses denne såkaldte 'realanalyse' af 'penganalysen' /monetary analysis/.⁴⁷

Lad os dernæst betragte *Ricardos værditeori*. Også han mener at alene arbejdet skaber værdi, men modsat Smith adskiller han skarpt værdien fra den naturlige rigdom:

»Værdi adskiller sig derfor væsentligt fra rigdom, for værdien afhænger ikke af rigeligheden, men af om det er let eller vanskeligt at producere. En million menneskers arbejde i fremstillingsvirksomhed vil altid producere den samme værdi, men vil ikke altid producere den samme rigdom. Ved opfindelsen af maskiner ... kan en million mennesker i en samfundstilstand producere den dobbelte eller tredobbelte mængde af rigdom, af 'fornødenheder, bekvemmeligheder og fornøjelser', end de kunne producere i en anden, men de vil ikke af den grund forøge værdien.« (Ricardo: Principles of Political Economy and Taxation, p. 278, da. p.219)

Kapitalismens profitmaximering indebærer at penge er et *mål i sig selv*, hvori dels ligger at penge - denne helt abstrakte og unaturlige sociale relation - er økonomiens *telos*, dels (og derfor) at penge er den reelle og irreducible målestok; mens Smith i det fundamentale står med begge ben udenfor kapitalismen, kan Ricardo siges at have det ene ben indenfor, thi selvom han stadig vil reducere værdien til arbejde, udtrykker hans sonding mellem værdi og rigdom dog det forhold at kapitalens mål/*telos* ikke er den naturlige rigdom.

47. Jvf. Spiegel, pp. 585 og 589f.

Den almene baggrund for klassikerens arbejdsværdilære ligger formentlig i en tendens til at begribe en ny situation, der vender totalt op og ned på alle de gamle sammenhænge, som blot modifikationer af det gamle; i begyndelsen må det være næsten umuligt at fatte at produktion (arbejde) og behov blot er midler eller nødvendige betingelser. Men hertil kommer nogle mere jordnære, praktiske interesser: Smiths teori var rettet mod merkantilisterne, og som vi nu skal se er arbejdsværdilæren for Ricardo et anvendeligt våben mod jordejendommen.

Ricardo betragtede reallønnen som nogenlunde konstant, nemlig lig med subsistensomkostningerne; dermed afhænger profittens størrelse umiddelbart af hvor mange penge disse omkostninger udgør, - jo lavere nominalløn, jo højere profit. Da den væsentligste subsistensomkostning er korn, har kapitalen en klar interesse i en billigsgørelse af kornet; dette var en hovedårsag til at borgerskabet på denne tid kæmpede så ihærdigt for frihandel, hvorved det ville blive muligt at indføre billigt korn. Men mens korn - indirekte - repræsenterer en udgift, en omkostning, for kapitalen, er det for grundejendommen en indtægt; dennes repræsentanter bekæmpede derfor frihandel (der først blev indført i 1846). Jo mindre kornprisen - nominallønnen - er, desto større er profitten og desto mindre er jordrenten.⁴⁸

Arbejderklassen er således statist i klassekampen mellem kapital og grundejendom; der foregår ingen klassekamp af betydning mellem kapitalister og arbejdere om reallønnens størrelse, thi den er givet på forhånd. Der er næppe nogen tvivl om at denne teori i store træk giver et rigtigt billede af den faktiske situation i England på Ricardos tid: Arbejderklassen var så svagt organiseret, at den ikke udgjorde nogen seriøs økonomisk, endelige politisk, trussel for borgerskabet; for kapitalisterne (omend ikke for arbejderne, men det var ikke dem, der skrev om politikøkonomi) var reallønnen derfor en uproblematisk størrelse.

Ricardos abstrakte teori, hans arbejdsværdilære, må ses på baggrund af denne konkrete teori. Da praktiske interesser er konkrete, reflekteres de umiddelbart i teoriens konkrete sammenhænge og kun middelbart i de abstrakte. Logikken i en systematisk teori går fra de abstrakte præmisses til de konkrete konklusioner⁴⁹, men interesserne 48. Jordrenten afhænger iflg. Ricardo af kornprisen, hvorimod den omvendte sammenhæng ikke gælder. - Ricardos langsigtede teori var iøvrigt særdeles pessimistisk: profitteren vil steds falde, samtidig med at grundejendommen vil skrabe stadig mere ind i form af jordrente.

49. Dette gælder også moderne borgerlig økonomi, der starter med nogle almene principper (behøves grænseløshed osv.).

går i modsat retning, fra de konkrete præmisses til de herudaf deducerede abstrakte sammenhænge; af kap.9 vil det således fremgå at Marx's teori om varefetichisme nok i praksis er uledt af pengefetichismen, ligesom værditeorien er skræddersyet til at udvikle sig til en merværditeori.

Tilbage til Ricardo (og Smith): De har brug for arbejdsværdilæren som teoretisk præmis, fordi denne lære - i overensstemmelse med en om ikke tidløs, så dog meget udbredt moralopfattelse - opstiller en vis aktivitet, en vis indsats, som betingelse for at en indkomst er berettiget; med arbejdsværdilæren i hånden kan Ricardo derfor fordømme grundejendommen, hvis jordrente klart er en monopolgevinst, dvs. en indkomst der beror på den *passive besiddelse*.⁵⁰ Det er profitten ganske vist også,⁵¹ men for det fremstormende borgerskab forekom det oplagt at de var den aktive del af samfundet, i kontrast til jordejerne som den passive. En differentiering mellem en passiv kapitalist og en aktiv arbejder var en helt fremmed betragtning; sålænge arbejderklassen ikke udgjorde en trussel var der iøvrigt et kraftedigt patriarkalsk anstrøg i borgerskabets opfattelse af arbejderklassen.

Fysiokratismen udgør her en nøje parallel: Iflg. denne teori er overskudet i samfundet alene et resultat af bøndernes arbejde i forening med jordens naturlige gaver, idet byens håndværkere (der skelnes ikke mellem kapitalister og arbejdere) blot *forarbejder* dette overskud; bønderne må aflevere overskudet, i form af jordrente, til jordejerne. Umiddelbart kunne man måske tro at denne teori skulle udtrykke bøndernes interesser overfor jordejerne, måske endog legitime-re en kamp for afskaffelse af jordrenten og dermed af jordejerne som klasse. Men det er ikke tilfældet. Teorien skal, firkantet sagt, begrunde at kongen kan opkræve skat af jordejerne,⁵² hvilket var et spørgs-

50. Klart for borgerskabet, vel at mærke, thi for Petty og fysiokraterne, der som genstand havde et decideret landbrugssamfund, var det lige så klart at værdien udsprang af såvel arbejde som jord.

51. For Marx er jordrente og profit indkomster, der er *betinget* af den blotte besiddelse, men *skabt* af det værdiskabende arbejde; til sit væsen er profit derfor legitimtjort *arbejde* (merarbejde). Marx er for så vidt enig med senere borgerlige apologeter, der i arbejdsværdilærens ånd søger at legitimere profitten ved at fremstille den som aflønning for en aktivitet såsom foretagsomhed, opfindervirksomhed eller abstinens, dvs. kapitalistens 'toil and trouble' med at stå fra at konsumere; dette særdeles dialektiske begreb om en aktiv passivitet er videreudviklet i moderne borgerlig økonomis begreb om 'opportunity cost'. Marx og disse borgerlige økonomer er altså enige om at profit til sit væsen er arbejde/aktivitet; uenigheden går på spørgsmålet: *hvis* arbejde, arbejderens eller kapitalistens?

52. Den førende fysiokrat, Quesnay (1694 - 1774), var kongens læge, men varetog desuden, som Spiegel udtrykker det, hans finansielle helbred, dvs. statsfinansierne.

mål af vital betydning, i betragtning af den katastrofale finansielle situation forud for den franske revolution. Ligesom klassikerne ikke bekymrede sig om at arbejdsværdiløren kunne bruges af arbejderne mod kapitalisterne, således var der ingen der tænkte på at fysiokraternes teori kunne legitimere en bonderevolution.

Klassikerens arbejdsværdiløer er borgerkabets kritik af resterne af det gamle samfund (merkantilismen, feudalismen), men en kritik der ikke gennemføres ud fra kapitalens eget standpunkt; vanskelighederne ved at forklare klassikerne opstår kun, hvis man opfatter dem som repræsentanter for den *typiske* eller *rene* kapitalisme. Klassikernes erkendelsesteoretiske situation er ambivalent, fordi de er det barmhjertige borgerkab. Børn plaprer ofte ud med ubehagelige sandheder, men samtidig er visse af livets kendsgerninger lukket land for dem; Ricardo har ingen interesse i at tilsløre de modsætninger, han ser, thi de går mellem alt det gamle og den progressive kapital, men heri ligger tilføjelse at det ikke er kapitalens egne, immanente modsætninger, nemlig mellem kapital og arbejde (såvel teoretisk-økonomisk som klassemæssigt), han ser.

Når kapital og borgerkab bliver voksent fremtræder disse modsætninger; dermed opstår muligheden for at fremstille den teoretisk, men samtidig interessen i at fortrænge dem. »Die Stunde der Valgär-ökonomie hatte geschlagen,« som Marx siger,⁵³ og det er da også grunden til at meget af den efterricardianske økonomi er useriøse forøg på at legitimere profitten (f.ex. Nassau Senior).

8.5.2. Overvejende pristeori

Først kapitalismen fremstiller samfundet som en *social objektivitet*:

»Så længe produktionen af merværdi betragtedes som afhængig af bevidst regulering, kunne der dårligt udvikles en idé om en *økonomisk objektivitet*, dvs. en økonomi, der opererer efter sine egne lovmæssigheder, uafhængigt af menneskets bevidste vilje; denne idé var kerne i klassisk politisk økonomi.« (Maurice Dobb: *Studies in the Development of Capitalism*, p.200)

Dobb's bemærkning om 'bevidst regulering' sigter til merkantilismens indgreb i økonomien. Økonomiens selvstændiggørelse i forhold til politikken er forudsætningen, dels for en egentlig økonomisk videnskab, dels for liberalismens ideologisering af de selvregulerende markedsmekanismer; den overraskende konsekvens er at den *politiske økonomi*

forsvinder med kapitalismens gennembrud og erstattes af *økonomi*.⁵⁴ Når handelskapitalen trænger ned i produktionen, bliver produktionsmåden og dermed hele samfundet objektivt og upersonligt; det subjektive element eller 'den menneskelige faktor' - denne forvidenskabens så irriterende kilde til tilfældighed - elimineres efterhånden. Kapitalen definerer god teori som objektiv teori og derfor fremtræder det som om virkeligheden er ved at blive teoriventlig, - den er ved at udvikle de jernhårde praktiske lovmæssigheder, der er den første forudsætning for formuleringen af teoretiske lovmæssigheder, dvs. af objektivt nødvendige sammenhænge. Drastisk udtrykt: kapitalen er teoriventlig, fordi den er menneskefjendsk.

Den almene tendens mod større objektivitet betyder for pristeoriens vedkommende, at det efterhånden bliver muligt at skelne et vist mønster, en vis regelmæssighed.⁵⁵ Den subjektive pristeori med dens vægt på de vilkårlige behov (præferencerne) og på det tilfældige forhold mellem udbud og efterspørgsel var adækvat for handelskapitalens periode, hvor de voldsomme prisfluktuationer udelukkede egentlige lovmæssigheder og derfor også den teoretiske identificering af dem; denne tilfældighed i priserne berøede i sidste instans på at handelskapitalen alene var en »formidling af forudsatte extremers«⁵⁶, dvs. den havde ikke kontrol med produktionen i den ene ende og efterspørgslen i den anden. Denne subjektive teori bliver imidlertid utilfredsstillende i samme grad som kapitalen underordner produktion og behov under sig og gør de sociale sammenhænge, herunder priserne, objektive.

Også for pristeoriens vedkommende udgør Smiths Glasgow Lectors en nøgle til hans senere teori; hans konsekvente standpunkt i den

54. Generaler har som bekendt en tendens til at begribe de nye krige i de gamle kriges kategorier, og et tilsvarende efterslæb kan konstateres mht. samfundsvidenskabelig terminologi. Det er først på Smiths og Ricardos tid, hvor økonomien er ved at frigøre sig fra politikken, at betegnelsen 'politisk økonomi' bliver etableret. - Især i kraft af modsætningsforholdet til fysiokraterne, der kaldtes 'økonomerne'. Og i takt med at den praktiske økonomi derefter blev mere og mere politisk, dvs. i takt med statsinterventionen, droppede den teoretiske økonomi betegnelsen 'politisk', dette gælder især i England og USA, - 'vort eget udtryk, 'nationaløkonomi', stammer fra Tyskland, hvis samfundsvidenskabs traditionelt har været anti-liberalistisk.

55. Jvf. Meek: *Studies etc.*, p.48: »...det er oplagt at Smith, som adskillige af hans samtidige /i/ 1763, i forbindelse med *Lectures*, var stærkt påvirket af den kendsgerning, at priserne på mange varer, skønt de varierede fra dag til dag og fra årstid til årstid i overensstemmelse med fluktuationerne i udbud og efterspørgsel, syntes at bevæge sig omkring en slags gennemsnits- eller centralpris.«

56. Jvf. Marx: K.III, p.337/425: »De yderpunkter, som handelskapitalen formidler imellem, er givne for den.«

simple vareproduktion giver en logisk konsistent teori, der af samme grund naturligvis er urealistisk for det borgerlige samfund. Pristeorien, der behandles i et afsnit med overskriften 'De omstændigheder, der regulerer prisen på varerne', indledes med flg. grundsynspunkt:

»Når mennesker lokkes til et bestemt erhverv, snarere end til noget andet, må de få så meget ud af beskæftigelsen, at det vil forsørge/maintain/dem, mens de er beskæftiget. En plie-mager må være sikker på at udveksle så mange ekstra produkter, at det vil forsørge ham i lige så lang tid, som han brugte til at fremstille dem.« (Smith: Glasgow Lectures, op.cit., p.173)⁵⁷

Efter et par sider, hvor Smith pointerer at uddannelsesomkostningerne må indregnes i disse subsistensomkostninger, konkluderer han:

»En mand får således den naturlige pris for sit arbejde, når den er tilstrækkelig til at forsørge ham i den tid han arbejder, at bestride udgiften ved uddannelse og at kompensere for risikoen for ikke at leve længe nok/til at uddannelsen har 'forrentet' sig/ og for ikke at slå igennem i erhvervet. Når en mand får en sådan pris, er der tilstrækkelig opmuntring til arbejderen, og varen vil blive frembragt i overensstemmelse med /in proportion to/ efterspørgslen.« (Op.cit., p. 176)⁵⁸

Varens 'naturlige pris' må rette sig efter arbejdets 'naturlige pris' eller -for at bruge terminologien i kap. 6 - de nødvendige priser må udledes af den nødvendige indtjening/subsistensomkostningerne.

Indtil nu har analysen været rent teleologisk (Smith: naturretlig), dvs. den har drejet sig om hvordan priserne skal være. Næste spørgsmål er hvordan denne nødvendighed sætter sig igennem, og her må Smith konstatere at den umiddelbare pris er markedsprisen, der er bestemt af 3 faktorer: 1) Efterspørgslen eller behovene, 2) 'varens rigelighed eller knaphed i forhold til behovet for den' og 3) 'rigdommen eller fattigdommen hos dem, der efterspørger'⁵⁹; denne begrebsbestemmelse er temmelig rodet, eftersom pkt. 1 ikke er en selvstændig faktor ved siden af pkt. 2, men det væsentlige er at markedsprisen er tilfældig i forhold til den naturlige pris.

57. Det er ganske klart af sammenhængen, at når Smith taler om subsistensen i den 'tid, som han brugte til at fremstille dem' (vif. også det næste citat) mener han subsistensen i f.eks. en måned eller et år; han mener ikke det absurde, at indtjeningen blot skal holde arbejderen i live i arbejdstiden, altså ikke i fritiden.

58. Bemærkningen om risikoen for 'Ikke at slå igennem i erhvervet /succeeding in business/' er formentlig et eksempel på at profitten, altså kapital sammenhænge, reduceres til den simple vareproduktions sammenhænge. - Det må iøvrigt fremhæves at arbejdets 'naturlige pris' er en samlebetegnelse for lønarbejdernes løn og den selvstændige håndværkers indtjening; Smiths eksempler viser, at han overvejende tænker på det sidste.

59. Smith: Glasgow Lectures, pp. 176f.

Analysen afsluttes nu af Smiths påvisning af hvordan denne uoverensstemmelse tenderer mod at ophæves, altså hvordan den naturlige pris sætter sig igennem, i kraft af 'konkurrencen /concurrency/ mellem forskellige arbejdere':

»Hvis markedsprisen på en vare er meget høj, og arbejderen får en meget høj belønning, er markedet overvældet med den; større mængder produceres, og den kan sælges til de lavere samfundsklasser /fordi det øgede udbud sænker prisen/... Igen: Når markedet er overfyldt, og man ikke får nok for arbejdet med fabrikationen, vil ingen binde sig til det /dvs. dette arbejde/, de kan ikke opretholde livet /have a subsistence/ ved det, thi markedsprisen falder nu under den naturlige pris.« (Op.cit., p.178)

Resten af afsnittet er helliget en kritik af kunstige, dvs. politiske, forsøg på at hæve eller sænke markedsprisen.

Pristeorien i Lectures er en *teleologisk, objektiv behovsteori*, thi priserne er ultimativt reguleret af det de skal, nemlig sætte producenterne i stand til at overleve. Når dette er grundlaget er det klart, at arbejdsverdlørens tese om at priserne reguleres af arbejdstidens højst kan være sekundær, afledt. Denne udlædning foretager Smith ikke, dvs. han slutter ikke fra ensartet indtjening over arbejdsarternes ligeværdighed til det abstrakte arbejde (arbejdstiden)⁶⁰, - en slutning, der da også, som nævnt i kap. 6, kræver nogle temmelig rigoristiske forudsætninger.

- Vi kommer nu til *Wealth of Nations*. Smith forbereder læseren med flg. bemærkning:

»... og efter at have gjort alle de anstrengelser, jeg overhovedet kunne, for at give en klar fremstilling, kan der stadig være nogen uklarede tilbage om et emne, der ud fra sin egen natur er yderst abstrakt.« (Smith: *Wealth of Nations*, p. 132; da. p. 72)

Hvortil Mark Blaug med rette har bemærket, at det er den 'største underdrivelse i den økonomiske teorihistorie'⁶¹, Marx beklager iøvrigt tilsvarende sin varenalyses uforståelighed med henvisning til emnets abstrakte karakter.⁶² Disse undskyldninger er dårlige: det abstrakte

60. Smith synes at blive afholdt fra denne konklusion af hans realistiske erkendelse af, at lønarbejderne er udelukket fra den frie konkurrence mellem arbejdsarterne: »... Vi kan konstatere at når prisen på korn fordobles, forbliver løningerne de samme som tidligere, fordi arbejderne ikke har andre udveje (beskæftigelser) /way/, til hvilke de kan vende sig.« (Op.cit., p.178). Her er altså en undtagelse fra reglen om, at Smith i Lecture ikke tillader kapitalens slagskygge at forstyrre den simple vareproduktion.

61. Mark Blaug: *Economic Theory in Retrospect*, p.41.

62. Marx: *K.L.*, pp.11f/91ff.

er *enkel* og derfor lige så letforståeligt som at $a + b$ er lig med $b + a$.⁶³ Når Smiths og Marx's analyser er så komplicerede er det derfor et sikkert symptom på begrebsforvirring; det giver sig selv at abstrakte analyser kun kan være komplekse, fordi analytikeren ikke har formået at abstrahere tilstrækkeligt.

Smiths udledning er interessant:

»Enhver mand er rig eller fattig, alt efter i hvilken grad han har råd til at nyde menneskelivets fornødenheder, bekvemmeligheder og fornøjelser. Men når arbejdets deling en gang fuldt ud har fundet sted, er det kun en meget lille del af disse, som en mands eget arbejde kan forsyne ham med. Langt den største del af dem må han skaffe sig fra andre menneskers arbejde, og han må blive rig eller fattig, alt efter mængden af det arbejde, han kan beherske /command/ eller få råd til at købe. Derfor svarer værdien af enhver vare, for den person, der besidder den, og som ikke agter at bruge eller konsumere den, men udveksle den mod andre varer, til den mængde arbejde, som den sætter ham i stand til at købe eller beherske. Arbejde er derfor den reelle målestok for alle varers udvekslelige /exchangeable/ værdi.

Den reelle pris for enhver ting, dvs. det enhver ting reelt koster for den mand, der ønsker at erhverve den, er det slid og besvær /toil and trouble/, der kræves for at erhverve den. Hvad en hvilken som helst ting reelt er værd for den mand, der har erhvervet den, og som ønsker at disponere over den eller udveksle den for noget andet, er det slid og besvær, den kan spare ham selv og pålægge andre mennesker.« (Op.cit., p. 133; da. p. 26)

Værdi er naturlig rigdom ('fornødenheder etc') og skabes af arbejdet; derfor må arbejdet være målestok. Men hvilket arbejde? Det fremmede arbejde jeg kan 'købe eller beherske' med min vare, eller det 'slid og besvær', jeg selv har givet ud ved fremstillingen af varen? I det første afsnit går Smith ind for 'behersket arbejde' /labour commanded/ som målestok, i det andet for 'udgivet arbejde' /labour embodied/.

Hvad Smith her gør, er at han under dække af en diskussion om hvordan bytteværdien skal *måles*, får - ikke udledt, men postuleret - 63. Noget andet er at det kan være vanskeligt at gennemskue, *hvorfor* man starter med denne abstrakte sammenhæng: grunden er, at det er analysen af *konkrete* matematiske problemer, der har vist netop denne præmis som nødvendig. Udgangspunktet er en *errationalisering*. Det samme gælder den politøkonomiske Fremstilling, især den dialektiske: Begyndelsen er abstrakt og mangler derfor sin konkrete grundlæggelse; det er ikke vanskeligt at forstå den abstrakte begyndelse som *sådan*, men dens 'raison d'être' er nødvendigvis skjult. Dette problem har jeg søgt at råde bod på i Indledningen.

en bestemt pristeori, dvs. en teori om hvordan priserne/bytteværdien *reguleres*; thi hans faktiske lighedstegn mellem det arbejde som *min* vare indeholder (altså *mit* arbejde), og det arbejde som jeg kan købe og som *din* vare derfor indeholder, *er* jo netop arbejdsværdilæren som pristeori. Og en sådan slutning er naturligvis forkert: Ud fra en teori om hvilken eller hvilke faktorer, der bestemmer varepriserne, kan man udlede en målestok (nemlig denne faktor), men man kan ikke omvendt udlede en pristeori af en målestok.

Sagen er nok den, at det for Smith er en given ting at det *naturlige* bytte er et *retfærdigt* bytte, dvs. et bytte af enten lige store fordele (rigdom) eller lige meget 'slid og besvær' (arbejde).⁶⁴ Smith gør dermed præcis det samme som Marx gør i sit kommunsurabilitetsargument, nemlig forudsætter arbejdsværdilæren (stadig som pristeori), men på en måde, der giver det udseende af at den udledes.

Smiths sammenblanding af det centrale spørgsmål om, hvordan priserne reguleres med det sekundære måleproblem, har imidlertid videre konsekvenser. Hans målestokke vågner op og forvandles til styrende og regulerende faktorer, - som hvis et ur i stedet for blot at registrere tiden fik kraft til at bestemme om det tager 3 eller 5 timer at komme med tog fra Århus til København.

Måske kan et par sko beherske eller købe 2 timers arbejde, mens en stol kan købe 1 1/2 time; dette er konstateringen af bestemte bytteforhold, konstateringer, der måske kan begrunde 'behersket arbejde' som anvendelig målestok, men det er ikke en pristeori. Imidlertid foretager Smith nu et par dristige saltomortaler, så han til sidst står tilbage med en reel pristeori, baseret på 'behersket arbejde': For det første begribes 'behersket arbejde' som *lønarbejde*, som kapitalisten køber eller kommanderer over; dernæst siges at prisen på dette lønarbejde, altså arbejderens løn for f.eks. 1 dags arbejde, er hans subsistensomkostninger i et døgn, - omkostninger, der i det væsentlige består

64. Jvf. Smiths alternative formulering af sin begrundelse af arbejdsværdilæren (som pristeori): »I den tidlige og primitive fase af samfundets udvikling, som går forud for op-højningen af stok og for tilegnelsen af jord, synes forholdet mellem de mængder arbejde, der var nødvendige for at tilegne sig forskellige objekter, at være den eneste om-stændighed, der kan give anledning til nogen regel om deres indbyrdes udvekslingsfor-hold. Hvis det f.eks. i et samfund af jægere almindeligvis koster dobbelt så meget arbejde at nedlægge en bæver, som det gør at nedlægge et rådyr, så skulle en bæver naturligt kunne udveksles for to rådyr eller være to rådyr værd /worth/. Det er naturligt at det, der sædvanligvis er produktet af to dages eller to timers arbejde, skal være dobbelt så meget værd som det, der sædvanligvis er produktet af en dags eller en times arbejde.« (Smith: Wealth of Nations, p. 150; da. p. 89)

af korn (arbejderens madudgifter). Dermed er grundlaget lagt for en teleologisk pristeori af samme logiske karakter som i Glasgow. Lectures, men tilpasset kapitalismen; dette er Smiths *produktionsfaktorieori*, der går ud på at varepriserne er således at de sætter kapitalisten i stand til at betale arbejderen en løn svarende til subsistensomkostningerne, til at udrede jordrente til grundejeren og til selv at fortsætte som kapitalist i kraft af en profit. Denne nødvendige indtjening for de 3 produktionsfaktorer kalder Smith den 'naturlige rate' af hvv. løn, jordrente og profit; varens naturlige pris er bestemt eller styret af disse rater:

»Når en vares pris hverken er større eller mindre end hvad der er tilstrækkeligt til at betale de naturlige rater af jordens rente, arbejdets løn og profit til den stok, der beskæftiges med at fremstille og forarbejde varen og bringe den til markedet, bliver den solgt for hvad man kunne kalde dens naturlige pris.« (Op.cit., p.158; da. 97)

Dermed reduceres den almene pristeori til 3 distinkte teorier om prisdannelsen på produktionsfaktorer. Men da en pristeori, der forklarer priser ud fra priser, naturligvis *ikke* er en pristeori, må prisen på land, kapital og arbejde ultimativt forklares som reguleret af ikke-prisbestemte, dvs. naturlige faktorer. Her giver den naturlige lønrate ikke anledning til problemer - i hvert fald ikke logiske problemer - thi den udleder Smith af subsistensomkostningerne, udtrykt i bestemte kornmængder. I det flg. ser jeg bort fra problemet i forbindelse med jordrenten, men hvordan med den naturlige profitrater? Smith søger også at udtrykke denne i 'behersket arbejde', dvs. korn:

»Det må bemærkes at den reelle værdi af alle vareprisens forskellige bestanddele hver for sig måles i den mængde arbejde, som de kan købe eller beherske. Arbejde er ikke bare mælestok for værdien af den del af vareprisen, der opløser sig i arbejde, men også for den del, der opløser sig i jordrente, og den, der opløser sig i profit.« (Op.cit., p.153; da. p.91)

Problemet er her, at mens der kan argumenteres for at arbejderens daglige kornbehov bestemmer hans dagløn (hvorfor kornbehovet kan bruges som mælestok for lønnen), så er det umuligt at bruge denne korrnotation som mælestok for profitten, eftersom profitten ikke er styret heraf. Smiths bemærkning er udtryk for hans arkaiske opfattelse, at også den kapitalistiske produktion sigter mod at tilfredsstille behov, altså er styret af disse behov.

På principielt samme måde som i Lectures begriber Smith nu kon-

kurrencen som den instans, hvorigennem de naturlige rater af løn, jordrente og profit og dermed den naturlige pris sætter sig igennem.⁶⁵ Han tager nu højde for kapitalernes konkurrence om profit, men han drager ikke den fulde konsekvens, nemlig at kapitalkonkurrencen er den *eneste* konkurrence der har betydning for de relative priser; hvis markedsprisen ligger under den naturlige pris, kan de 3 produktionsfaktorer ikke 'aflønnes' til deres naturlige rater,

»og hvis det er lønninger eller profit / der ligger under deres naturlige rate/, vil arbejderens interesse i det ene tilfælde og deres arbejdsgiverens interesse i det andet tilfælde tilskynde dem til at trække en del af deres arbejde, hvv. stok, tilbage fra denne beskæftigelse.« (Op.cit., p.160; da. p.99)

Arbejderens stræben efter maximal løn (eller i hvert fald subsistensomkostningerne) ligestilles med kapitalistens stræben efter profit; Smith har her glemt indsigten fra Lectures, jvf. note 60.

Under kapitalismen er produktionen blot et middel for profitmaximeringen; penge er blevet et mål i sig selv, hvorfor den *reale* mælestok er penge. Ethvert forsøg på at 'oversætte' profitten til naturlige kategorier er en reaktionær drøm om at vende tilbage til den simple vareproduktion, det er et håbløst forsøg på at ignorere at kapitalen er den *explicitte* abstraktion fra alle naturlige sammenhænge.

Derfor umuliggør kapitalismen en egentlig pristeori, dvs. en teori der forsøger at forklare priser med andet end priser. Privatkapitalernes stræben efter at maximere profitten indebærer en tendens til en

65. Begrebsbestemmelsen af markedsprisen forekommer også i Wealth of Nations at være utilfredsstillende. Smith siger her at markedsprisen er bestemt af den faktisk producerede mængde og den 'effektive efterspørgsel'; sidstnævnte adskiller sig fra den 'absolutte efterspørgsel' (de naturlige behov) ved at være bakked op af penge. Så vidt, så godt. Men Smith foretager nu en helt ubegrundet kvantitativ bestemmelse af den effektive efterspørgsel, thi denne er 'efterspørgslen fra dem, der er villige til at betale varens naturlige pris, dvs. hele værdien af den jordrente, det arbejde og den profit, der må betales for at bringe varen på markedet' (p.159; da.p.98). Smith hævder m.a.o. at hvis den naturlige pris på sko er 50 kr. og der er 10.000, der er villig til at betale denne pris, så retter der sig en efterspørgsel (en samlet købekraft) på 500.000 kr. mod sko, -anzset hvor mange sko der faktisk udbydes; hvis udbudet f. ex. fordobles, vil forbrugernes besparelse pr. sko (i kraft af prisfaldet) præcis ophæves af den øgede udgift som følge af at der købes flere sko (i moderner terminologi: der forudsættes en priselasticitet på 1). Markedsprisen er ikke bestemt af to tilfældige faktorer, men af en tilfældig (udbudt mængde) og én nødvendig (effektiv efterspørgsel); bortset fra at det mht. nødvendige varer (livsmidler) gælder at priselasticiteten er mindre end 1 (man køber nogenlunde den samme mængde, selvom prisen stiger), er der den logiske fejl i argumentet at Smith dermed, for efterspørgslets vedkommende, forudsætter det han skal bevise, nemlig virkeliggørelsen af den naturlige pris.

fælles profitrate, thi hvis 10.000 kr. giver en profit på 10% i en branche og 20% i en anden branche vil der overføres kapital fra den første til den anden branche, indtil det mindskede vareudbud i den første branche har øget markedsprisen og dermed profittaten til samme niveau som i den anden branche (hvor det øgede udbud omvendt har sænket markedspris og profitrate). Det langsigtede prisforhold mellem f. ex. skjorter og sko er derfor reguleret af at det skal give skjortefabrikanten og skofabrikanten den samme profitrate; de relative priser er styret af profitten, og profitten er penge der styrer sig selv; priserne reguleres hverken af arbejdstiden, arbejdslønnen eller behovene; dette er blot nødvendige betingelser eller midler for det, det virkelige drejer sig om. Dermed udelukkes en udledning af priserne af såvel de objektive behov (den overvejende tendens hos Smith) som af arbejdstiden (Ricardo og Marx).

Dette indebærer en paradoxal situation. Under før-kapitalistiske forhold udgjorde den handelskapitalistiske profit et temmelig vilkårligt tillæg til priserne omkostningselement; dette forhindrer f. ex. Stewart i at formulere en objektiv pristeori. Kapitalismen gør samfundet objektivt, hvilket bl. a. fremtræder på den måde at de vilkårlige profiler erstattes af den fælles profitrate,⁶⁶ som priserne må rette sig efter; derved opstår det nogenlunde faste prismønster, som muliggør en *objektiv* pristeori. Men af præcis samme grund - priserne underordning under profittaten - udelukkes muligheden for en egentlig *pristeori*.

Som vi har set startede Smith med at postulere, at 'udgivet arbejde' er lig med 'behersket arbejde', dvs. hans pristeori er i begyndelsen en ren arbejdsværdilære; de videre analyser ledte ham ind i det kapitalistiske samfund og dermed bort fra arbejdsværdilæren. Smith erkender da også at varerne kun udveksles i overensstemmelse med arbejdstiden i den tidlige og primitive fase af samfundets udvikling' (jvf. note 64).

Her knytter Ricardo an. Hans almene pristeori er at de relative priser reguleres af den tid, det har taget at fremstille varerne. Dette er ikke tilfældet under kapitalismen; heraf slutter Ricardo imidlertid ikke at arbejdsværdilæren er blevet negeret, kun at den er blevet *modificeret*.

66. Den naturlige profitrate spiller som nævnt en væsentlig rolle i Wealth of Nations; den omtales derimod ikke i Glasgow Lectures, 13 år tidligere.

ret.⁶⁷ Løvrigt vil jeg indskrænke mig til en enkelt bemærkning om den principielle forskel mellem Smiths og Ricardos tilgang til emnet.

Smith understreger ganske vist, med henvisning til diamanter og vand, spiltelsen mellem brugsværdi og bytteværdi, men i overensstemmelse med sin identificering af rigdom og værdi, udleder han arbejdsværdilæren af den naturlige rigdom: »Enhver mand er rig eller fattig etc.» (jvf. citatet ovenfor); og det er den samme focusing på de naturlige behov, der får ham til at lægge så stor vægt på 'behersket arbejde', med dette begrebs tilknytning til subsistensomkostningerne. Ricardo udtrykker i langt højere grad end Smith kapitalens ligegyldighed overfor brugsværdien. Han sonderer som tidligere nævnt skarpt mellem værdi og rigdom, han indleder sin pristeori med explicit at sætte nyten og brugsværdien i parentes, og videre forkaster han, lige så udtrykkeligt, Smiths teori om 'behersket arbejde'. Endelig indser Ricardo, igen modsat Smith, at arbejderens stræben efter at tilfredsstille deres behov - de være subjektive eller objektive - er irrelevant for en pristeori, fordi systemets drivende kraft er kapitalernes vandrang fra branche til branche på deres jagt efter maximal profit.⁶⁸

67. Nærlig a) »af anvendelse af maskineri og anden fast og varig kapital« og b) »af kapitalernes forskellige holdbarhed, og af den forskellige hurtighed med hvilken den vender tilbage til den, der anvender den.« (Ricardo: Principles, hhv. p. 72 og p. 79; da. p. 57 og p. 62)

68. Ricardo: Principles, pp. 111-114; da. pp. 85-87.

Kapitel 9: Kritik af Marx's vare- og pengeteori

9.1. Kritikens karakter

Marx må, som enhver anden teoretiker, kritiseres det sted, han er; heri ligger to ting.

For det første: Der er ingen tvivl om at Marx forstår politikøkonomien, dvs. teorien om den kapitalistiske produktionsmåde, som kerne i sin teori; historieteorien (den historiske materialisme) er blot en 'ledetråd', dvs. en hypotese, og Marx's erkendelsesteori, bevidsthedsteori, statsteori og klassesteori har en klart afledt status i forhold til politikøkonomien. Marxismen har sit fundament i politikøkonomien, og dennes grundsten er varenalyse. Den overvældende styrke i Marx's projekt er at han søger at udvikle sit system af den valgte præmis, nemlig vareformen; heri ligger imidlertid også at hans teori - som enhver dialektisk teori - er ekstrem sårbar, forstået på den måde at enhver fejl i udgangspunktet nødvendigvis må forplante sig til hele systemet.

For det andet: Kritikken af den marxiske politikøkonomi må være *immanent*; der er intet bid i en ydre kritik, dvs. en kritik der summariserer Marx's begrebsapparat under et andet, f.eks. privatarbejdet.

Udgangspunktet er *vareformen*, og analysen er en *ren formanalyse*. Dette indebærer først og fremmest at genstanden er varen *som sådan*, dvs. der abstraheres fra de menneskelige motiver og interesser, der ligger bag udvekslingen;¹ at erkende dette er alfa og omega for en forståelse af Marx's vare- og pengeteori. Når den uforberede læser af Kapitalen gerne finder de første kapitler af denne bog gådefulde og forvirrende, hænger det sammen med at analysen forløber i et andet stratum end man forventer; man venter vel at bytteforhold og priser udledes af de faktiske interesser, der er knyttet til udvekslingen, nemlig producenterens interesse i høje priser og konsumenternes interesse i lave priser, men Marx's genstand er ikke bytteverlden og priserne

for os, men disse sociale former i sig selv. Derfor sætter Marx brugsværdien, dvs. den interesse der driver menneskene hen til markedet, i parantes, thi dette at varen kan tilfredsstille et behov er blot *forudsætning* for vareformen. Brugsværdien har altså en rolle at spille i den marxiske fremstilling, men en hjælperolle.

Nedprioriteringen af de praktiske interesser kommer videre til udtryk i, at når Marx i værdiformanalysen lader værdien usurpere en brugsværdi ved at gøre den til det materiale, i hvilket værdien fremtræder eller udtrykker sig, er det ikke den egentlige brugsværdi, nemlig en relation mellem ting (fænomen) og menneskelige behov, der er tale om, men *tingen i sig*, dvs. det, der bliver tilbage, når vi har bortabstraheret behovene og dermed menneskene; som vi skal se er dette centralt for tingsliggørelsesteorien.

- Denne forudsatte upersonliggørelse af politikøkonomien sætter kritikken i en vanskelig situation. Marx har et sted bemærket, at han skulle være den første til at erkende at der er modsigelser i Kapitalen, og det er klart at det må være således i en dialektisk fremstilling. Men hvis modsigelsesbegrebet ikke skal være en frase, der legitimerer enhver begrebsforvirring, må der være et klart kriterium, ved hjælp af hvilket vi kan afgøre om de *teoretiske* modsigelser er udtryk for *virkelige* modsigelser.

Jeg kender kun et pålideligt kriterium, nemlig praksis: Udtrykker modsigelsen et praktisk problem? har producenterne praktiske interesser, der udelukker hinanden? Og det er uheldigt, thi Marx's formanalytiske fremstilling gør dette kriterium uanvendeligt, - med mindre man bruger det til apriori at forkaste hele denne fremstilling, men det er jo ikke særlig frugtbart.

Heller ikke den anskuende materialismes meningskriterium, nemlig falsifikationsprincippet, er anvendeligt, thi det er en pointe for Marx at de virkelige sammenhænge fremtræder fordrejet, hvorfor empirien *altid* vil 'falsificere' hans teori; man kan også vende det om og sige, at Marx's fordrøjningsteori ville blive falsificeret, hvis empirien gav umiddelbart belæg for værdi- og merværdibegrebet.²

Overhovedet synes den marxiske teoris såkaldte selvimmunerende karakter på forhånd at afvæbne kritikken, thi enhver indvending kan behandles med fig. to modgifte:

1) Indvendingen kan udlægges som et typisk udtryk for feticheret

2. På dette grundlag har Popper erklæret Marx's teori (og iøvrigt også psykoanalysen) uvidenskabelig.

1. I den fig. passage udtrykker Schanz klart Kapitalens brud med den praktiske materialisme: "..... vi må gå ud fra objektets /varens/ egen bestemmelse og se bort fra andre formidlinger, som ikke direkte har objektkonstituerende status, for eksempel de specifikke menneskelige motivationer for en vareudveksling." (Schanz: Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status, p. 89, note 130; min fremhævelse). - Som det er fremgået mener jeg omvendt, at objektet (varen) netop konstitueres af de - modsigelsesfyldte - praktiske interesser.

bevidsthed, således at den langt fra at afkræfte teorien netop bekræfter den.

2) En indvending mod vareanalysen kan erkendes som en mangel ved *varen*; en mangel, der nødvendiggør - og overvindes af - pengene.

Det er indiskutabelt at *Marx's vareanalyse er mystisk*, men hvordan afgøre om mystikken udspringer af *varen* eller af *analysen*? Der er ingen andre måder end at antage Marx's formanalytiske standpunkt, følge hans udlæninger og herunder vise at hans forudsætninger leder til *utilsigtede og ubevist* teoretiske modsigelser og tautologier (umiddelbare cirkelslutninger). I en sådan texnhær kritik, der sigter mod at vise at fremstillingen skaber uløste og uløselige problemer, må der naturligvis tages højde for Marx's metode, dvs. opstillingen fra de abstrakte til de konkrete sammenhænge; det er lige så vigtigt, hvor Marx siger et eller andet, som *hvad* han siger, thi selve den måde, hvorpå politøkonomien præsenteres, implicerer politøkonomiske udsagn (jvf. især afsnit 9.7.).

En kritik, der indskrænker sig til at påvise manglerne i fremstillingslogik, bliver let destruktiv og perspektivløs. Mindst lige så væsentligt er det at vise logikken i fremstillingens mangler, dvs. identificere de teoretiske og praktiske interesser, der udgør den røde tråd i Marx's begrebslige sammenfiltringer. Den immanente kritik kan vise, at Marx analyserer forkert, men forklaringen på, *hvorfor* han gør det, kan ikke være immanent, eftersom denne forklaring må ske ud fra et praktisk materialistisk standpunkt.

- Til slut nogle bemærkninger om tekstgrundlaget.

Böhm-Bawerk skriver i begyndelsen af sin Marx-kritik, at Marx »som forfatter har været en misundelsesværdig lykkelig mand«, eftersom hans teorier har fået en ualmindelig stor udbredelse, til trods for deres vanskeligt tilgængelige karakter³. Marx's status som orakel har imidlertid den bagside, set ud fra hans egen synsvinkel, at han har måttet finde sig i at få alle sine udsagnigestillet; da orakler altid taler sandt (men i en dunkel form, kunne man tilføje), er en tilfældig randbemærkning i en bog af en vis Adolph Wagner eller et manuskript som 'Resultater af den umiddelbare produktionsproces', som Marx besluttede sig for at udelade fra Kapitalen, blevet tillagt samme vægt som det af Marx udgivne og gennemarbejdede 1. Bind af Kapitalen. En sådan skæbne kan man ikke misunde ham, thi hvilken forfatter ville bryde sig om at få kladder og noterigestillet med det færdige re-

3. Böhm-Bawerk: Zum Abschluss des Marxschen Systems, p.25.

sultat?

Derfor må det fastholdes at de tekster, Marx selv har udgivet, har langt den største vægt; det drejer sig i første omgang om 1. Bind af Kapitalen (1. og 2. udgaven) og 'Til kritikken af den politiske økonomi' fra 1859, Grundrids, 2. og 3. Bind af Kapitalen samt 'Teorier om merværdien' er i modsætning hertil udgivet efter Marx's død på grundlag af mere eller mindre færdige manuskripter.

Men det er naturligvis et stort held for Marx-forskningen at disse manuskripter foreligger, thi de gør det muligt, dels at følge udviklingen i Marx's teoretiske arbejde, dels at underbygge tolkningen af Kapitalen ved henvisning til parallelformuleringer i f.eks. 'Teorier om merværdien'. Hertil kommer at nogle emner, der er af central betydning for en forståelse af vare- og pengeteorien, overhovedet ikke behandles i de af Marx udgivne bøger; dette gælder således konkurrencen, som Marx først inddrager i kap. 10 i 3. Bind af Kapitalen; derfor er det uomgængeligt at inddrage dette kapitel, til trods for at det klart er en første kladder.

Konklusionen på disse forskellige overvejelser er, at de af Marx selv udgivne bøger må være det primære tekstgrundlag; alle de væsentlige punkter i den følgende kritik underbygges derfor med citater fra 1. Bind af Kapitalen. Men disse tolkninger cementeres og uddybes gennem henvisninger til andre tekster.

- Principperne for henvisningerne til de marxiske tekster er anført i litteraturlisten.

9.2. Vareanalysens intention og metodiske status

Det er som sagt ubetvivleligt at Marx forstår vareanalysen som en *formanalyse*.⁴

Heri ligger at han tager udgangspunkt i varen som *sådan*, i varen som *form* eller - med en tredje formulering - i den *kvalitative* bestemmelse af varen. Marx udtrykker også dette ved at sige at genstanden er den enkelte ('einzelne') vare, men det må pointeres at der hermed ikke menes en bestemt kvantitet, nemlig én, men i stedet varen som 'gennemsnitsexemplar af sin art'⁵. Varemassen eller den *kvantitative*

4. Jvf. f.eks. K.I., pp.122/212f, K. III., p.203/250 og Resultater, p.115/165.

5. K.I., p.54/133. - Denne begrebsbestemmelse 'knytter art' til Hegel, hos hvem 'das Einzelne' er sammenfæiningen eller indbegrebet af det almene (Hegel: Wissenschaft der Logik, II, pp.296-301). For så vidt kan man sige at Marx analyserer varen i almenhed eller den almene vare, - på samme måde som han starter kapitalanalysen med den abstrakte analyse af den almene kapital.

bestemmelse af varerne inddrages først i forbindelse med kapitalen:

»Vi gik ud fra den enkelte vare som en selvstændig artikel.../Men ved kapitalanalysen/ har vi overhovedet ikke længere den enkelte selvstændige vare, det enkelte produkt, foran os. Det er ikke enkelte varer, der fremtræder som processens /dvs. kapitalens/ resultat, men en *varemasse*, ...« (Resultater, pp. 95/143f)

Denne focusering på varens form eller kvalitet skal ikke forstås på den måde at Marx i vareanalysen simpelthen abstraherer fra de kvantitative bestemmelser, kun at disse bestemmelser betragtes som underordnede og afledte i forhold til formen; som vi skal se i næste afsnit er det en pointe i kommunsurabilitetsargumentet at udlæde kvantitative bestemmelser (mængden af abstrakt arbejde) af den kvalitative bytteværdi, altså at slutte fra form til indhold.

Vareanalysens foranalytiske karakter er stort set blevet overset i såvel den marxistiske Marx-forskning som den borgerlige Marx-kritik, hvilket især er kommet til udtryk i at værdiformproblematikken enten er blevet ignoreret eller behandlet som filosofiske ornamente; først med den skole, der herhjemme går under navnet 'kapitallogik', har formproblemerne fået den centrale placering, som de har hos Marx; for så vidt er kapitallogikken den bedste approximation til 'what Marx really meant'.

- Det giver sig selv at den grundlæggende mangel i den marxiske fremstilling må søges i dens grundlag, altså dens udgangspunkt i varen-reformen.

Straks på de første sider i Kapitalen noterer Marx at varen forudsætter dels brugsværdi, dels bytteværdi, og lidt senere præciseres det at denne brugsværdi må være social:

»For at producere varer må han ikke blot producere brugsværdi, men brugsværdi for andre, social brugsværdi.« (K.I., p.55/135)

Intet kan være mere logisk: Marx forudsætter varen, varen forudsætter brugsværdi, så derfor må Marx forudsætte brugsværdi; man kan ikke lege med tanken om, at varen måske ikke har brugsværdi for andre, thi i så fald forsvinder analysens genstand mellem fingrene på én.

Men forudsætter man den sociale brugsværdi, forudsætter man at det vareproducerende arbejde er arbejde for andre, socialt arbejde, dvs. man abstraherer fra arbejdets asociale aspekt, fra muligheden for at arbejdet *ikke* tilfredsstiller et behov og derfor ikke kan udveksles (blive vare). Hvis man som Marx forudsætter at varen er der, forudsætter man derfor at det vareproducerende arbejdes grundlæggende problem er løst på forhånd; fra varen kan man slutte til det sociale

arbejde, men ikke til det asociale arbejde, thi dette fremtræder ikke i varen, men i fraværet af varen.

Denne harmonisering af det borgerlige samfund følger med nødvendighed af at der ikke tages udgangspunkt i et praktisk problem - dvs. en konflikt mellem det, der er, og det, der skal være - men i noget, der er. I de flg. afsnit vil vi flere gange møde konkrete fremtrædelsesformer for denne mangel i den marxiske fremstilling; i den forbindelse må det understreges at dette ikke blot er en mangel set ud fra begrebet om privatarbejdet, men også set ud fra Marx's synsvinkel, thi det er ubetvivleligt at han opfatter det borgerlige samfund og det vareproducerende arbejde som i bund og grund modsigelsesfuldt og disharmonisk.

- For menneskene, de byttende, er brugsværdien målet, mens udvekslingen/bytteværdien/vareformen blot er midler til at opnå dette mål; set fra vareformens synsvinkel tager sagen sig imidlertid anderledes ud, thi for den er brugsværdien, ja menneskene, blot et middel til at sikre *dens* (vareformens) existens. I den marxiske fremstilling er det ikke menneskene med deres praktiske interesser, men vareformen, der er det drivende subjekt.

Hvad er begrundelsen for at anlægge denne foranalytiske synsvinkel, der jo vender op og ned på sammenhængene, således som de tager sig ud fra menneskenes synsvinkel?

Det rimeligste svar lyder nogenlunde således: Marx's udelukkelse af de praktiske interesser og dermed af de virkelige mennesker (hans 'teoretiske anthumanisme') er nødvendig, thi hans genstand er den kapitalistiske produktionsmåde og denne er kendetegnet ved at den sociale form (penge, profit) har selvstændiggjort sig i forhold til menneskene og er blevet det overordnede subjekt og mål (telos); det ville være urealistisk (idealistisk), hvis fremstillingen ignorerede dette forhold. Når Marx starter med vareformen, beror det på at han her ser den *abstrakte kin* til de fordrejninger, som først kapitalen udfolder; den konkrete kategori, kapitalen, begrunder 'tilbagekredende' det specifikke, formelle lys, i hvilket varen analyseres. Da vareanalysens genstand ikke er et før-kapitalistisk nirvana, hvor det praktiske menneske endnu havde den afgørende indflydelse, men et abstrakt moment indenfor den udviklede kapitalisme, bliver det irrelevant at gøre opmærksom på at brugsværdien er målet og bytteværdien blot midlet ved det simple bytte og den simple vareproduktion. Dette havde kun haft betydning, hvis Kapitalen havde været en *historisk* redegørelse

for kapitalismens oprindelse.⁶

Det forekommer mig, at dette er den eneste begrundelse, der gør det plausibelt at underordne brugsværdien under bytteværdien. Om denne begrundelse holder, dvs. om vareformen faktisk er kapitalens kim, kan kun afgøres ved at undersøge om det lykkes Marx at udlede penge og kapital af varen.

Marx indleder med at bestemme varen som en enhed af brugsværdi og bytteværdi. Bytteværdien fremtræder som et *tilfældigt og relativt forhold mellem brugsværdier* (K.I., p.50/129f), og Marx's intention er nu at begrunde at der bag denne umiddelbare tilfældighed skjuler sig en nødvendighed.

Heri ligger to ting:

1) For det første vil Marx vise at det *kvantitative bytteforhold* til sit væsen er *nødvendigt*, forstået på den måde at det er bestemt af varernes indhold af abstrakt arbejde (værdi). Han vil m.a.o. begrunde arbejdsværdilæren; dette sker i det såkaldte *kommensurabilitetsargument*.

2) For det andet vil Marx bevise at det *kvalitative bytteforhold* eller

6. Schanz (og kapitallogikken) har rendyrket politikøkonomien som en formanalyse; derfor er det en gåde, hvorfor han trækker grundlaget væk under sin bog ved at tilslutte sig Engels opfattelse, nemlig at vareanalysens genstand ikke er et abstrakt moment i den kapitalistiske produktionsmåde, men den simple vareproduktion, vel at mærke forstået som en før-kapitalistiske produktionsmåde (der iøvrigt aldrig har eksisteret som dominerende, eftersom først kapitalen almenlængt vareproduktionen), jvf. H.-J. Schanz: 'Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status', pp. 163-165, især note 262. Det er indlysende at vareanalysen ikke beskæftiger sig med kapitalistiske varer, forstået som prisbestemte varer, der indeholder merværdi. Men det forhold, at varernes specifikke kapitalistiske træk bortabstraheres, indebærer ikke at genstanden er før-kapitalistiske varer; hvis dette havde været tilfældet, blev Marx's - og Schanz's - underordning af brugsværdien, behovene og de praktiske interesser åbenbar urealistisk. - Et af Schanz's argumenter er, at hvis Marx begyndte »dvs Kapital med en analyse af den vare, som eksisterer indenfor en allerede oprettet kapitalistisk produktionsmåde«, så ville »hele vareanalysen være uden forbindelse med den marxiske interesse i den, nemlig at få afledt pengeformen, for karakteristisk for varen som eksisterer i en allerede oprettet kapitalistisk vareproduktion er det, at den lige fra fødslen af spejles i en allerede etableret pengeform, altså forudsætter man den kapitalistiske produktionsmåde i vareanalysen, så forudsætter man også penge, og derved bliver vareanalysen uden ræson.« (Op.cit., p.128). Hvis Schanz var konsekvent måtte han imidlertid for det første sige, at vareanalysens genstand er det primitive simple bytte (og ikke simpel vareproduktion, hvor varerne - ligesom under kapitalismen - er prisbestemt 'fra fødslen'). Og for det andet: I den 'færdige' kapitalisme er varen på forhånd ikke blot prisbestemt, men tillige bestemt som produktionspris; efter den schanzske logik måtte dette indebære, at Marx's analyse af den almene kapital i 1. og 2. Bog (hvor værdien endnu ikke er blevet forvandlet til produktionspris) refererer til en før-kapitalistisk produktionsmåde, thi hvordan udvikle kapitalkonkurrencens produktionspriser at den almene kapital, hvis man forudsætter den kapitalistiske produktionsmåde og dermed disse produktionspriser?

byttewærdien som *form* er nødvendig; han vil vise at værdien *nødvendigtvis* fremtræder som byttewærdi, altså som et forhold mellem brugsværdier:

»Den videre undersøgelse vil føre os tilbage til byttewærdien som den nødvendige udtrykksmåde eller fremtrædelsesform for værdien, ...« (K.I., p.53/132)

Jvf. også: »Det afgørende vigtige var imidlertid at afdække den indre nødvendige sammenhæng mellem værdiform, værdisubstans og værdistørrelse - dvs., *ideelt* udtrykt, at bevise at værdiformen udspringer af værdibegrebet.« (1. udg., p.240/62)

Det første, der slår én ved Marx's vareanalyse, er dens åbenbare cirkulære karakter. Med udgangspunkt i varen udledes værdien, bestemt som abstrakt socialt arbejde (kap.1, afsn.1); dernæst (i afsn. 2) analyseres dette arbejde i dets kontrast til det konkrete arbejde, hvilket indebærer en behandling af den produktionsform, der ligger til grund for varen; endelig vender Marx i afsnit 3 tilbage til udgangspunktet, idet det nu søges begrundet at værdien nødvendigvis fremtræder i form af byttewærdi.

Argumentationen går altså først fra distributionsformen (byttewærdien, varen) til produktionsformen (værdien, abstrakt og konkret arbejde), og dernæst tilbage til distributionsformen; det skal pointeres at der er tale om *to* problemer, thi det forhold at byttewærdien nødvendigvis indbegriber værdi, indebærer ikke i sig selv at værdien nødvendigvis fremtræder som byttewærdi, - byttewærdien kunne jo godt blot være én af flere mulige fremtrædelsesformer for værdien.

I første omgang skal vi se på Marx's udledning af værdien.

9.3. Kommensurabilitetsargumentet

Marx ræsonnerer på flg. måde: En bestemt vare, f. ex. én tønde hvede, kan byttes med bestemte mængder af en lang række andre varer, dvs. én tønde hvede har mange forskellige byttewærdier. »Men da x skovsværte, ligeså y silke, ligeså z guld osv. er byttewærdien af én tønde hvede, må x skovsværte, y silke, z guld osv. være lige store byttewærdier, der kan træde i stedet for hinanden.« (K.I., p.51/130). Som hvedens byttewærdi er x skovsværte, y silke, z guld osv. m.a.o. *lige*; der er et *lighedstegn* mellem dem, hvilket viser at de må indeholde »noget fælles af samme størrelse.« (K.I., p.51/130).

Denne *ligesættelse* af umiddelbart *forskelligartede* varer indbegriber en *abstraktion* fra det forskellige, nemlig brugsværdierne; og ab-

straher vi fra disse, abstraher vi dermed også fra det forskelligartede konkrete arbejde ('skovværtarbejde' osv.), som har skabt brugsværdierne. Dermed er bytteværdien reduceret til *abstrakt menneskeligt arbejde*; i varen er dette arbejde objektiviseret eller genstandsgjort som værdi (mens det abstrakte arbejde er *processen*, er værdien altså denne proces's resultat).

Jagten på fællesnævneren er nu slut: det »fælles af samme størrelse« er genstandsgjort abstrakt arbejde, værdi.

- Det må pointeres at værdien er udledt af bytteværdien for én bestemt vare ('einzelne Ware'), her én tønde hvede, samt at den bytteværdi, der danher udgangspunkt for analysen, optræder i den skikkel- se som Marx senere betegner som den totale eller udfoldede værdi- form.

Man ser det ofte fremstillet som om det simple bytte mellem *to* varer (senere: den enkle værdiform) indbegriber abstraktionen fra brugsværdien og dermed værdien. Dette er imidlertid åbenbart urime- ligt - og klart i strid med Marx's fremstilling og opfattelse - eftersom det f. ex. ville indebære, at byttet mellem primitive stammer var et æ- kvivalenbytte (dvs. bytte af lige store mængder værdi).⁷ For Marx er det centralt at bestemme værdien som *almen* eller *social*, og det kan han kun, fordi der på radikal vis abstraheres fra *alle* brugsværdier (el- lers kunne man ræsonnerer: 1 par damesko = 2 par børnesko; ergo er egenskaben 'sko' fællesnævner).

Dette er grunden til at Marx med udgangspunkt i den enkelte vare - som altid er særlig, her én tønde hvede - dog kan hævde at have ud- ledt den almene værdi.

Med dette kommunsurabilitetsargument mener Marx at have be- vist, at værdien er bytteværdiens væsen, således at varerne byttes i overensstemmelse med deres indhold af abstrakt arbejde. Før og si- den Adam Smith sagde at det er *naturligt* at en bæver byttes med 2 dådyr, såfremt det kræver dobbelt så meget arbejde at fange en bæ- ver som et dådyr, er der givet 117 forskellige begrundelser af arbejds- værdilæren. Det er ikke tilfældigt at Marx netop vælger den ovenfor angivne, thi eftersom hans udgangspunkt er vareformen, må han nød- vendigvis udlede værdien af denne; derfor bliver argumentationen formel, næsten matematisk (jvf. den geometriske parallel, K.I., p.51/130).

Böhm-Bawerk har i sin klassiske Marx-kritik indvendt at argumen-

7. Jvf., K.I., p.80/164 og pp.102f/190f.

tationen er tautologisk. Marx kan kun udlede arbejdet som fælles- nævner, fordi han forudsætter at varerne er *arbejdsprodukter*, altså *forudsætter* arbejdet som fællesnævner:

»Hvordan går Marx frem? I sigten anbringer han på forhånd kun de bytteværdier, der besidder den egenskab, som han til slut vil sigte ud som den 'fælles' - og udelader alle andre. Han gør det samme som den, der indtrængende ønsker at der kun skal komme hvide kugler ud af urnen, og som forsigtigvis understøtter dette resultat ved i urnen kun at lægge hvide kugler.« (Böhm-Bawerk: Zum Abschluss des Marxschen System, p. 83).⁸

Hvis varen pr. definition er et arbejdsprodukt, er argumentationen altså tautologisk; og hvis varen blot bestemmes som et fænomen, der har bytteværdi, bliver Marx's uledning simpelthen forkert, thi så at sige alle fænomener, altså ikke blot arbejdsprodukter, kan da antage vareform, f. ex. uopdyrket land eller et sangtalent.

Hele Marx's formanalytiske tilgang tilsiger, at det er den sidste de- finition, der er den relevante; han bruger da også betegnelsen 'vare- form' i forbindelse med ikke-arbejdsprodukter, omend i flg. dunkle vendinger:

»Ting, der i og for sig /an und für sich/ ikke er varer, f. ex. samvit- tighed, ære osv., kan for besidderen være til salg for penge og der- ved, gennem deres pris, få vareform. En ting kan derfor formelt have en pris, uden at have en værdi. Prisdrukket bliver her ima- ginært, som visse størrelser i matematikken.« (K.I., p. 117/206)

'Rigtige' varer er arbejdsprodukter, hvorfor ære etc. er imaginære el- ler fordrejede varer. Fremgangsmåden svarer til at jeg først finder frem til egenskaben 'hvid' som fælles for alle svaner, dernæst støder på en sort svane og udlægger denne, - ikke som et dementi af den oprindelige tese, men som en real fordrejning af fællesnævneren 'hvid'.

Der kan gives mange gode praktisk-materialistiske argumenter for i starten at se bort fra de bytteværdier, som ikke er arbejdsproduk- ter,⁹ men Marx kan ikke give dem p.gr.a. hans formanalytiske meto-

8. Böhm-Bawerks kritik udmærker sig ved at være særdeles klar og indgående, men han er helt uden blik for Marx's metode: Værdiformsproblemet behandles ikke, og modsigel- sen mellem 1. Binds ækvivalenbytte og 3. Binds produktionspriser (der afviger syste- matisk fra værdierne) udlægges automatisk som en kun teoretisk modsigelse.

9. Og det gør Hilferding i sin modkritik (mod Böhm-Bawerk); han skriver bl.a.: »Fordi ar- bejdet altså er det sociale bånd, som forbinder det i sine atomer opsplittede samfund, og ikke fordi det er den teknisk set mest relevante kendsgerning, er arbejdet værdiens prin- cipi; derfor besidder værdiløven realitet.« (Hilferding: Böhm-Bawerks Marx-kritik, pp.140f). Dette har imidlertid intet med Marx's argumentation at gøre.

de.

Dette er den første indvending mod kommunsurabilitetsargumentet. Den anden indvending, der kan anføres, er at hele argumentets struktur udelukker at det kan vise det, som det iflg. Marx skal vise, nemlig at bytteforholdene styres af varenes arbejdsindhold. Antag at Marx har vist at hver eneste udveksling er en udveksling af lige store mængder abstrakt arbejde. Heraf kan man slutte at abstrakt arbejde er en anvendelig målestok ved målingen af bytteværdierne, og man kan måske inspireres til at formulere en hypotese om at bytteforholdene bestemmes af det abstrakte arbejde; men man har ikke vist dette sidste. Grunden er at argumentet ikke giver, og iflg. sin struktur ikke kan give, svar på spørgsmålet om hvorfor bytteforholdet svarer til mængderne af abstrakt arbejde. Argumentet er en slutning fra bytteværdi til arbejdet, men arbejdsværdilæren er en slutning i modsat retning, fra arbejdet til bytteværdien. Fordi bytteværdien nødvendigvis indbegriber værdien (det abstrakte arbejde), er det ikke dermed sagt at værdien nødvendigvis bytteværdien; dette er en pointe for Marx ved det kvalitative eller formmæssige aspekt, men det gælder også det kvantitative aspekt. Alligevel fremgår det af de kvantitative overvejelser i afsnit 1 og 2, at Marx mener at have vist arbejdsværdilæren; i afsnit 3 antages det i hvert fald som en given ting, at bytteforholdet bestemmes af arbejdsindholdet.

Marx drager til slutninger af kommunsurabilitetsargumentet, dels at det abstrakte arbejde er målestok for værdien (og dermed for bytteværdien eller bytteforholdet), dels at det er værdiens grund, substans eller kilde og dermed det aktive styringsprincip for bytteforholdene. Argumentets struktur tillader højst den første slutning, men Marx slutter fejlagtigt fra det første til det andet; ligesom Adam Smith giver han målestokken et selvstændigt liv.

Den tredje indvending hænger snævert sammen med den forrige. Kommunsurabilitetsargumentets problem er at finde det 'fælles af samme størrelse' ved varerne, og dets metode er abstraktionen; denne abstraktion fører bag om de færdige varer og tilbage til deres produktionsproces, thi det fælles er jo det abstrakte arbejde.

Skønt argumentet nu har udlømt sin forklarende kraft, går Marx videre og hævder at dette abstrakte arbejde objektiveres som værdi. Efter at have abstraheret sig bag om de færdige varer til det levende arbejde, går han den modsatte vej - dvs. i den modsatte retning af kommunsurabilitetsargumentet - ved at slutte fra aktiviteten (det abstrakte arbejde) til dens formodede resultat (værdien); dette er helt i

strid med argumentets reducerende karakter, og det indebærer at Marx underhånden forvandler det abstrakte arbejde fra at være bytteværdiens (passive) målestok til at være værdiens (aktive) kilde.

Når man i første omgang er tilbøjelig til at overse det ubegrundede i Marx's overgang fra abstrakt arbejde til værdien, og dermed i hans differentering mellem disse to begreber, beror det nok på iflg. forhold: Bytteværdiens ligesættelse af varerne kan alene begrunde at disse har en fælles egenskab, der er til stede i lige store mængder, men heraf følger ikke at denne egenskab skal være en immanent egenskab ved de færdige varer, og kommunsurabilitetsargumentet begrunder netop at det ikke er en sådan egenskab, men tværtimod en egenskab ved den proces, der skaber varerne. Men da Marx i sin problemformulering fremmaner billedet af to mere eller mindre usynlige søjler af samme højde i varerne,¹⁰ er det fristende at betragte objektiveringen af det abstrakte arbejde, altså værdien, som argumentets nødvendige 'finishing touch'.

Kun hvis det apriori er givet at det fælles er en tingslig egenskab, en egenskab ved selve varekroppen, er Marx's fremgangsmåde rimelig; i afsnit 9.5. vender jeg tilbage til denne side af sagen.

Den fjerde indvending vedrører argumentets forudsætning, nemlig at bytteværdien er en ligesættelse, at der nødvendigvis er et lighedstegn mellem de varer, der udveksles. Marx knytter her an til Aristoteles's tankegang: Udveksling forudsætter kommunsurabilitet og kommunsurabilitet forudsætter lighed. Bytteværdien er altså en ligesættelse, fordi udvekslingen i modsat fald ikke kan finde sted.

Imidlertid må vi sondre mellem kvalitativ lighed og kvantitativ lighed (ligesættelse).

Bytteværdien indbegriber en relation mellem varer, og en relation forudsætter at det, der relateres, har en fælles egenskab eller en kvalitativ lighed; derfor er det, som Marx et sted bemærker, meningsløst at tale om afstanden (en rumlig relation) mellem bogstavet A og et bord.¹¹ Faktisk har varerne hele to fællesnavne, nemlig for det første at de er *privatjendom*, og for det andet at de er *brugsværdi for andre*; kun disse egenskaber er fælles for alle varer (lærred, frakke, sangtalen etc.).

Derimod indbegriber bytteværdien ikke en ligesættelse. Det an-

10. » ... én tønde hvede = x centner jern. Hvad siger denne ligning? At der i to forskellige ting, i én tønde hvede og ligesledes i x centner jern, eksisterer noget fælles af samme størrelse. « (K.L., p.51/130; mine fremhævelser).

11. Theorien, 26.3., p.141.

tager Marx imidlertid: Bytteværdien er umiddelbart en relation mellem konkret forskellige brugsværdier, men da den samtidig er en ligesættelse, må bytteværdien indbegribe en abstraktion fra det forskellige. Dette er en bagvendt logik, thi det, der umiddelbart følger af konstateringen af bytteværdien som en relation mellem forskelligartede og usammenlignelige brugsværdier, er at bytteværdien netop derfor ikke er et kvantitativt lighedsforhold. I sig selv forudsætter en relation ikke, at det, der relateres, indeholder lige store mængder af den fælles egenskab; i så fald havde enhver kvantitativ ulighedsrelation været en logisk umulighed.

Derfor kræver ligesættelsen en særlig argumentation, og den har Marx for så vidt også:

»Men på den anden side er det netop abstraktionen fra deres brugsværdi, som åbenbart karakteriserer varernes udvekslingsforhold. Indenfor dette *gælder* en brugsværdi præcis så meget som enhver anden, *når den blot er til stede i den passende proportion/*gehøriger Proportion/«. (K.I., pp.51f/131; mine fremhævelser)

Med disse linier udfører Marx en tryllekunst, der netop p.gr.a. sin enkelthed er let at overse; eller mere uhøfligt udtrykt: han kortslutter hele sin fremstilling.

Hvorfor?

Marx erkender i den sidste sætning i citatet, at bytteværdien ikke i sig selv, som form, indbegriber en ligesættelse: denne ligesættelse, og dermed kommunsurabilitetsargumentet, forudsætter at de brugsværdier, som bytteværdien relaterer, foreligger i den 'passende proportion'. Bytteværdien er således et kvantitativt lighedsforhold i *kraft af* de involverede brugsværdiers specifikke kvantitet; f.ex. kan 20 alen lærred og 1 frakke være 'passende', men 20 alen lærred og 2 frakker 'upassende'. Marx anbringer m.a.o. først kaninen i hatten ved at kvantificere eller 'proportionere' brugsværdierne på en sådan måde, at de 'neutraliserer' hinanden; dernæst fremvises kaninen: bytteværdien er *ikke* bestemt af brugsværdierne og det konkrete arbejde, men af abstraktionen herfra, dvs. af det abstrakte arbejde.

Der er nu frit valg: Byttes 20 alen lærred med 1 frakke fordi dette er den rette proportionering af brugsværdierne, eller fordi de to varer er resultat af lige store mængder abstrakt arbejde? Er bytteværdien en ligesættelse fordi brugsværdierne, eller fordi det abstrakte arbejde, er der i 'passende proportioner'? Beror værdien på en sammenligning af bestemte kvantiteter af brugsværdi eller på brugsværdiernes princi-

pielt usammenlignelige karakter?¹²

- Alt i alt finder jeg altså ikke at kommunsurabilitetsargumentet er holdbart. Imidlertid er det muligt at uddrage en rationel kerne af det, hvis det læses bagfra, idet der byttes om på præmis (abstraktion fra brugsværdierne) og konklusion (arbejdsværdilæren).

Som en teori om bytteforholdene og priserne *betjder* arbejdsværdilæren, at bytteforholdet *alene* er bestemt af arbejdet; heraf følger at det *ikke* er bestemt af varens brugsværdi, altså hverken af behovene eller varens fysisk/naturlige egenskaber. *Arbejdsværdilæren* indbegriber således en abstraktion fra brugsværdierne og dermed også fra det konkrete arbejde, som disse er resultatet af; det arbejde, der bestemmer bytteforholdet, må derfor nødvendigvis være det *abstrakte arbejde*. Eftersom det konkrete arbejde er en enhed af arbejde og naturstof, ville det være simpel begrebsforvirring at sige, at bytteforholdet *alene* er bestemt af arbejdet, men at det er det konkrete arbejde, der er tale om; det ville svare til at hævde, at menneskets adfærd *alene* er bestemt af arven (altså ikke af miljøet), - samtidig med at det pointeres af det er den *miljøbetjenede* arv, man har i tankerne.

Da hverken Smith eller Ricardo har præciseret denne sammenhæng mellem arbejdsværdilæren og det abstrakte arbejde, er det væsentligt at Marx gør det. Men der er tale om en begrebslogisk nødvendighed, som på ingen måde begrunder arbejdsværdilæren, - og det er jo en sådan begrundelse (ud fra vareformen) som Marx's argument tilsiger; at explicere arbejdsværdilærens *betydning* er noget andet end at bevise dens *gyldighed*.

- Er det så afgørende for den marxske fremstilling at kommunsurabilitetsargumentet holder? Marx's egen holdning til dette spørgsmål forekommer tvetydig: På den ene side er det dette argument han fører

12. Formuleringen i Til Kritikken udtrykker tautologien helt klart: »Som bytteværdi er en brugsværdi præcis så meget værd som en anden, når den blot er til stede i rigtig mængde /richtiger Portion/«. (Til Kritikken, p.16/20). Og som en mellemform mellem Til Kritikken og 2. udgaven af Kapitalen hedder det i 1. udgaven: »Som bytteværdi betragtelser er én vare nemlig *lige så god/gut*, som enhver anden, dersom den blot forekommer i den rigtige proportion.« (1. udg., p.217/32). Skønt formuleringen mildnes - fra 'præcis så meget værd' over 'lige så god' til 'gælder' (i 2. udgaven) - er tautologien umisforståelig. (Begege Fremhævelser er mine). - Det må erkendes at det af andre formuleringer synes at fremgå, at Marx opfatter det som en selvfølge at bytteværdien er en ligesættelse: »Lad os videre tage to varer, f.ex. hvede og jern. Hvad deres udvekslingsforhold end er, kan det stedse udtrykkes i en ligning, i hvilken en bestemt mængde hvede bliver sat lige med et eller andet kvantum jern, f.ex. én tønde hvede = x centner jern.« (K.I., p.51/130).

i marken, når Bailey betvivler existensen af en immanent værdi,¹³ men i 1868, ét år efter udgivelse af I. Bind af Kapitalen, skriver han at »analysen af de reale forhold, som jeg giver, indeholder beviset og påvisningen af de virkelige værdiforhold«, hvorfor det er 'vrøvl' at tale om »nødvendigheden af at bevise værdibegrebet«.¹⁴ Dette må nok tolkes på den måde at 'beviset' ligger i hele Kapitalens fremstilling, og ikke i et særligt argument. Marxistiske tolkninger, især kapitallogiske, har haft en tilsvarende tendens til at nedprioritere kommunsurabilitetsargumentet i forhold til værdiformsanalysen.

Problemet er imidlertid at det er en pointe for Marx at de forskellige værdiformer (vare, penge, kapital) *umiddelbart* er i modstrid med værdien, dvs. er fordrejede fremtrædelsesformer for denne. Dette kan kun hævedes, hvis værdibegrebet forinden er beviset på en aldeles skudsikker facon; hvis dette ikke er lykkedes, er hver værdiform et nyt dømt af værdibegrebet.

Derfor står og falder den marxiske politøkonomi med kommunsurabilitetsargumentet.

9.4. Det metodiske problem ved udledningen af værdiformen

Kommunsurabilitetsargumentet minder om en procedure, der kendes ved megen begrebsdannelse. Ved at sammenligne eksisterende stater når man f.eks. frem til suveræniteten som fællesnævneren og dermed som det karakteristiske ved staten som sådan;¹⁵ ligheden med Marx's argument er imidlertid bedragerisk, thi mens ingen vil hævde at vi dermed har begrundet en real tendens til abstraktion fra det, der adskiller f.eks. den danske og svenske stat, så er en sådan realabstraktion pointen i den marxiske argumentation:

»Først gennem deres udveksling får arbejdsprodukterne en socialt ensartet værdigenstandagtighed, der er adskilt fra deres håndgribeligt forskellige brugsgenstandagtighed.« (K.I., p.87/172).

»Idet de /menneskene/ i udvekslingen sætter deres forskelligearter-

13. Jvf. Theorien, 26.3., pp.122-145. - Bailey mener at værdien er identisk med bytteværdien, altså nødvendigtvis er relativ.
14. Briefe, pp.184f (Marx til Kugelmann, d.11/7 - 1868).
15. Denne fællesnævner kan man naturligvis - ihukommende Böhm-Bawerks parallel med kuglerne - kun finde, fordi man har forudsat den ved f.eks. at udelukke Bornholm fra de enheder, der sammenlignes; derfor er det tale om en ren begrebsanalyse, der imidlertid kan have den nyttige funktion at afklare, hvad man - én selv eller dagligsproget - forstår ved 'stat'.

de produkter lige som værdier, sætter de deres forskellige arbejder lige som menneskeligt arbejde. De véd det ikke, men de gør det.« (K.I., p.88/173). »Men ligesættelsen med vævearbejdet reducerer faktisk snedkerarbejdet til det, der er virkeligt lige i de to arbejder, - deres fælles egenskab af at være menneskeligt arbejde.« (K.I., p.65/146f; min fremhævelse)

Dette indebærer en klar sammenhæng: Det abstrakte arbejde og værdien er sociale formbestemmelser af arbejdet, der først udspringer af bytteværdien og udvekslingen; arbejde som sådan kan siges at være en universalthistorisk bestemmelse, dvs. ikke specifikt knyttet til vareproduktion, men som social realabstraktion er det abstrakte arbejde afledt af bytteværdien.

Marx's problem er nu dette: Han vil (i afsnit 3) vise vareformen som nødvendig fremtrædelsesform for værdien, og den første forudsætning for en heldig gennemførelse af dette projekt er, at værdien er der uafhængigt af udvekslingen og bytteværdien, thi ellers forudsættes det, der skal bevises. Værdien kommer fra bytteværdien, men må dog selvstændiggøres i forhold til denne; overgangen fra bytteværdiens ligesættelse til værdi og tilbage til bytteværdi (vare) bliver et fuldstændigt tomt kredsløb, med mindre værdien så at sige oplades med nye bestemmelser, som den har uafhængigt af bytteværdien; eller rettere: hvis værdien udelukkende er bestemt gennem abstraktionen fra det, som bytteværdien umiddelbart er, nemlig et forhold mellem brugsværdier, har man brændt (bortabstraheret) de skibe, der skal føre én tilbage til bytteværdien, hvorfor man på forhånd har udelukket sig fra at udlede denne.

Dette er grunden til at Marx, efter at have udledt værdien, skriver at denne nu må betragtes uafhængigt af den form, i hvilken den fremtræder (som bytteværdi, værdiform)¹⁶; dette sker i resten af afsnit 1 og i afsnit 2 om arbejdets dobbeltkarakter. Denne side af sagen udtrykker Marx i disse passager:

»Vor analyse beviste, at varens værdiform eller værdiudtryk udspringer af vareværdiens natur, og ikke omvendt værdi og værdistørrelse af den måde de kommer til udtryk på som bytteværdi.« Og Marx tager afstand fra 'fihandelstræmmene': »For dem existerer følgende hverken varens værdi eller dens værdistørrelse på anden måde end i det udtryk, der ligger i udvekslingsforholdet, ...« (K.I., p.75/159). »Udvekslingsprocessen giver den vare, som

16. K.I., p.53/132.

den forvandler til penge, dens specifikke værdiform, ikke dens værdi.« (K.I., p. 105/193)

- Marx's opfattelse er således særdeles tvetydig:

Kommensurabilitetsargumentet tilsiger at bytteværdien (udvekslingen) er den socialiserende instans, idet de sociale formbestemmelser af produktionen afledes heraf. Her er det - kvalitativt - distributionsformen, der bestemmer produktionsformen, og - kvantitativt - udvekslingen, der kvantificerer det sociale arbejde, eftersom kriteriet på om arbejdet er socialt, og dermed skaber værdi, er om det udveksles.¹⁷

Værdiformanalysen tilsiger at produktionsformen bestemmer distributionsformen, at abstrakt socialt arbejde og værdi er der forud for bytteværdien og nødvendiggør denne; produktionen har på forhånd en social formbestemmelse og er derfor den socialiserende instans. Logisk set er det her arbejdsværdilæren burde høre hjemme: arbejdsindsatsen, der er kvantificeret på forhånd, bestemmer bytteværdien.¹⁸

Kritikken kan imidlertid ikke gå på selve dette at Marx er tvetydig, thi som jeg har søgt at vise i fremstillingen af privatarbejdet er Marx's genstand tvetydig - rettere modsigelsesfuld - på dette punkt: På den ene side er det hævet over enhver tvivl at arbejdet under vareproduktion socialiseres indirekte, nemlig via udvekslingen af arbejdsprodukterne; på den anden siden mener jeg at værdiformanalysens intention, nemlig at udlede varen af arbejdets særlige sociale form, er rigtig og mulig. Min egen løsning på det problem, der ligger i at skulle udlede den specifikke sociale distributionsform (varen) af en produktionsform, der tilsyneladende i sig selv er blottet for sociale bestemmelser, var at begribe dette fravær som en betydningsladet mangel, altså se asocialiteten som en specifik, negativ social bestemmelse.

Spørgsmålet er imidlertid her, hvorledes Marx behandler problemet, om det lykkes ham på logisk tilfredsstillende vis at sætte den virkelige 'tvetydighed' på begreb. Det mener jeg ikke er tilfældet.

Først og fremmest må det noteres at Marx's fremgangsmåde komplicerer fremstillingen på næsten uoverskuelig vis. Marx's præmis og

udgangspunkt er vareformen, og det er hans intention at vise denne forms nødvendighed; det kan han af gode grunde ikke med denne præmis, så derfor er han nødt til at formulere et nyt sæt præmisser, denne gang om produktionsformen. Dette gør tolkningen meget vanskelig, thi det giver abstrakt arbejde og værdi en indbygget dobbeltkarakter, eftersom disse begreber dels er udledt af bytteværdien, dels er de præmisser ud fra hvilke bytteværdien skal udledes. Denne fremstillingsmåde, der gør det meget vanskeligt at afgøre, hvad der er udledt og hvad der er forudsat, har bevirket at nogenlunde enhver tolkning har kunnet belægges med Marx-citater. Disse komplikationer ligger ikke i genstanden, men i metoden: Man kan starte med produktionsformen og søge at udlede distributionsformerne, eller man kan med udgangspunkt i en distributionsform forsøge at forklare produktionsformen (eller evt. de andre distributionsformer); men at starte med netop den distributionsform, som man ønsker at udlede, må nødvendigvis føre til uklarheder.

Men lad os undersøge sagen nærmere. I afsnit 2 skriver Marx at »kun produkter af hinanden uafhængige privatarbejdere optræder som varer overfor hinanden,«¹⁹ og i afsnittet om feticisme (afsnit 4) hævdes at feticismen og dermed vare- og værdiformen er blevet udledt af »det vareproducerende arbejdes ejendommelige sociale karakter«, nemlig af privatarbejdet.²⁰ Disse påstande er der imidlertid ikke dækning for i hans faktiske fremstilling.

At produktionsformen nødvendigvis bestemmer distributionsform indebærer at der identificeres en *mangel* i produktionen, - en mangel, som varen kan fremstilles som overvindelsen af. Marx ser manglen deri at arbejdet ikke *umiddelbart*, dvs. i produktionen, er socialt;²¹ derfor taler han om at værdien - inkarnationen af det sociale arbejde - forud for udvekslingen blot er *latent* eller *ideelt*, tydeligst i Til Kritikken:

»Men faktisk bliver de individuelle arbejder, der fremstiller sig i disse særlige brugsværdier, kun til alment og i denne form til socialt arbejde, idet de virkelig udveksler sig mod hinanden i forhold til varigheden af det arbejde, der er indeholdt i dem. Den sociale arbejdstid eksisterer så at sige kun latent i disse varer og åbenbarer sig først i deres udvekslingsproces.« (Til Kritikken, p. 31/39)

19. K.I., p. 57/136.

20. K.I., p. 87/172.

21. K.I., p. 87/172.

17. Denne kvantitative side af sagen kommer jeg tilbage til i 9.6.

18. For Sohn-Rehnel er dette spørgsmål om 'steder' for den sociale syntese central. Mens han selv entydigt henlægger socialiseringen til udvekslingen, mener Marx - iflg. Sohn-Rehnel - at varedvekslingens socialiserende kraft stammer fra arbejdets sociale natur « (Sohn-Rehnel: *Geistige und körperliche Arbeit*, p. 188). Sohn-Rehnel's egen Marx-kritik viser imidlertid netop Marx's tvetydighed i dette spørgsmål; dette er særlig klart mht. den kvantitative side af sagen, jvf. pp. 189f, noten.

Latent socialt arbejde er i sig selv ikke det samme som negativt socialt arbejde, altså asocialt arbejde; 'det latente' er det, der endnu ikke er aktualiseret eller virkeliggjort, men som indeholder kimen hertil; 'det latente' er derfor et *positivt* begreb, - det udtrykker ikke modstanden mod virkeliggørelsen.

Hvad er det da for en mangel eller negativitet i produktionen, som nødvendiggør varen? Nøglen til en forståelse af Marx's opfattelse af dette spørgsmål ligger i, at han i afgørende passager *identificerer privatarbejdet med det konkrete, naturlige arbejde*. Marx opfatter modsætningen mellem privatarbejde og socialt arbejde som en modsætning mellem konkret, naturligt og abstrakt, socialt arbejde; ²² det er i den sidste egenskab, som ensartet og kommunsurabelt, at arbejdet er udvekseligt, og derfor består *manglen* i arbejdets *naturlige* aspekt. Det vareproducerende arbejde er mangelfuldt fordi det ikke er umiddelbart socialt, og det er det ikke fordi det er naturligt:

Privatarbejdet tilfredsstiller »kun de mangfoldige behov hos dets udøvere, hvis ethvert særskilt nyttigt privatarbejde kan udveksles med enhver anden slags nyttigt privatarbejde, altså gælder som lige med det. Ligheden mellem fuldstændigt forskellige arbejder kan kun bestå i en abstraktion fra deres virkelige ulighed, i reduktionen til den fælles karakter som de besidder ved at være forbrug af menneskelig arbejdskraft, abstrakt menneskeligt arbejde.« (K.I., pp.87f/172f).

»Arbejdet er privatindividets arbejde, fremstillet i et bestemt produkt. Imidlertid skal produktet som værdi være legemliggørelse af det *socialt* arbejde og som sådan skal det umiddelbart kunne forvandles fra en brugsværdi til en hvilken som helst anden. *Privatarbejdet* skal altså umiddelbart fremstille sig som sit modstykke /Gegenteil/, *socialt* arbejde; dette forvandlede arbejde er - som det umiddelbare modstykke - *abstrakt alment arbejde*, som derfor også fremstiller sig i et alment ækvivalent.« (Theorien, 26.3., p.133)

Det ses for det første at privatarbejdet identificeres med det konkrete arbejde, og for det andet at produktionsformens mangel ligger i den modstand, som det konkrete arbejde yder det abstrakte, - det konkrete arbejde er en tingslig klods om benet på det abstrakte.²³

22. Jvf. bl.a. K.I., pp.72f/156, hvor Marx identificerer dette, at abstrakt arbejde fremtræder som konkret, med at socialt arbejde fremtræder som privat.

23. Jeg minder om at analysen i kap. 3 og 4 gav det modsatte resultat, nemlig at manglen ligger i *abstraktionen* fra det naturlige arbejde.

Hos Marx udspringer denne dobbeltkarakter ved arbejdet imidlertid af bytteværdien (nemlig af ligesættelsen) og derfor kan den ikke *forklare* bytteværdien og varen; Marx har ikke tilføjet produktionsformen de nye bestemmelser, som er nødvendige for at hans projekt kan lykkes. Problemet, nemlig at det abstrakte arbejde og værdien må oplades med nye bestemmelser, eksisterer stadig.

Dette er baggrunden for Marx's *naturalisering* af det abstrakte arbejde,²⁴ thi hvis det abstrakte, værdiskabende arbejde er *ensartet, fysiologisk arbejde*, er det indlysende at det går forud for og er uafhængigt af bytteværdien; af den simple grund at man først kan udveksle varerne efter at have produceret dem; men dermed er 'modståningen' mellem abstrakt og konkret arbejde reduceret til to aspekter ved det naturlige arbejde og derfor klart uden forklarende kraft overfor varen.

Vi kan konkludere: Marx vil udlede vareformens nødvendighed af arbejdets dobbeltkarakter; hvis det abstrakte arbejde er en *social* formbestemmelse, er det dette i kraft af bytteværdien, hvorfor det ikke kan forklare denne; og hvis det abstrakte arbejde er der uafhængigt af bytteværdien, er det ikke en social, men en fysiologisk/naturlig bestemmelse, og derfor ude af stand til at begrunde den specifikke sociale distributionsform, som varen er.

9.5. Tingsliggørelsen

Mens vi i forrige afsnit undersøgte de metodiske problemer i Marx's værdiformsanalyse, skal vi i dette afsnit betragte indholdet i denne analyse, altså i hans fordrejningssteori.

Marx's hovedtanke er at de sociale forhold i det borgerlige samfund *fremtræder tingsligt*. Kapitalismens grundlov er værdiloven, dvs. værdiens styring af de økonomiske sammenhænge, men således ser det ikke ud: Værdien er et rent socialt fænomen, dvs. det indholder ikke ét atom naturstof²⁵, men når den fremtræder i de økonomiske kategorier, antager den en tingslig form; derfor synes det som om samfundet og økonomien styres af tingslige magter. Denne fordrejning skærpes i takt med kategoriernes konkretisering: I varen fremtræder værdien i form af *egenskaber ved ting*, ved penge i form af en *ting*²⁶ og ved kapitalen som *ting, der bliver til flere ting*.

24. I næste afsnit, hvor denne naturalisering behandles nærmere, gives der belæg for denne påstand.

25. K.I., p.62/143.

26. K.III., p.835/1064.

Er denne tingsliggørelse reel eller er den en ren illusion? er fordrejningen virkelig eller blot bevidsthedsmæssig? Dette er nok de første spørgsmål, som læseren af Kapitalen stiller. Marx's parallellisering til religionen, såvel som hans alternative betegnelse for tingsliggørelsen, nemlig *fetichisme*, kan forlede til den opfattelse at fordrejningen blot er en falsk bevidsthedsform,²⁷ men der er ingen tvivl om at værdiformerne iflg. Marx er tingslige såvel reelt som for bevidstheden. Dette fremgår særlig klart af pengefetichismen, hvor Marx's pointe *ikke* er at folk fejlagtigt tror at penge er en ting (guld): hans pointe er at de sociale forhold *faktisk* inkarneres i en ting, hvorfor fordrejningen er en 'prosaisk reel mystifikation'.²⁸

Som det er fremgået af de forrige kapitler finder jeg selv, at tingsliggørelsesteorien er forkert. De magter, der styrer samfundet, er nok fremmede, upersonlige og objektive, men ikke fordi de er tingslige; tværtimod: de er fremmede, fordi de *ikke* er tingslige, altså fordi de har løsrivet sig fra alle naturlige sammenhænge.

Marx's pointe er at tingsliggørelsen udspringer af *vareformen*, hvoraf følger at den må være knyttet til *alle* varer. Imidlertid kan oplagt ikke-tingslige fænomener såsom know-how antage vareform; man kunne også nævne tjenesteydelser, hvor det er selve arbejdet der aftændes, eller rentekapitalen, thi iflg. Marx's teori giver rentekapitalisten selve kapitalfunktionen (udpresningen af merværdi) vareform, når han udlåner penge til industrikapitalisten. Ingen af disse varer kan være tingslig fremtrædelsesform for noget som helst. Det er en nødvendig betingelse for tingsliggørelsen, at der er en varekrop, en materialitetsform, som værdien kan spejle sig i eller projiceres over på, men denne forudsætning er ikke opfyldt for de ovenfor anførte varer; derfor kan varefetichismen højst gælde *nogle* varer, dvs. den kan ikke udspringe af *vareformen*, af varen som sådan.

Paradoxalt nok har man imidlertid i den marxistiske debat netop taget vareformens ubetvivlelige subsumtion af immaterielle fænomener under sig som et bevis på tingsliggørelsens stigende udbredelse; det kan kaldes en fordrejning af fænomener som ære, samvitighed og viden købes og sælges som varer, men ikke tingsliggørelse. Ved således at sammenblande spørgsmålet om hvad varen *er*, med spørgsmålet om *hvad* der er vare, får man på sælsom vis forvandet et empirisk materiale, der falsificerer Marx's teori, til en verifikation af denne.

27. K.L., pp. 86f/171f.
28. Til Kritikken, p. 35/43.

Marx's forsøg på at subsumere de fordrejninger, han møder i fremstillingen, under fællesnævneren 'tingsliggørelse', støder på stigende vanskeligheder. Eksempelvis: Hvis lønnen til sit væsen er en betaling for arbejdskraftens værdi (subsistensomkostningerne), så er lønformen, hvor det ubetvivleligt ser ud som om der betales for selve arbejdet, en fordrejet fremtrædelsesform; men hvorfor tale om lønfetichisme? hvorfor er det levende arbejde mere forstøret eller forbernet - for nu at bruge et par af Marx's alternative betegnelser for tingsliggørelsen - end arbejdskraften? Dette er vanskeligt at se. Derimod er det let at se, at det er en fordrejning at menneskers arbejdskraft købes og sælges som var det et pund smør, dvs. en *ting*; og det er denne tankegang, der er realiteten i Lukács's - og Marx's? - udlægning af lønfetichismen: Varen er (normalt) et arbejdsprodukt, der (normalt) er en materiel ting²⁹; i lønformen antager arbejdskraften vareform; ergo er lønformen udtryk for tingsliggørelse.³⁰

- En kritik af Marx's teori står overfor dette problem:

På den ene side må det selvfølgelig vises at tingsliggørelsesteorien er forkert. Dette indebærer en påvisning af at det ikke er kapitalismen, men Marx, der er tingsliggjort, altså at fordrejningen alene findes i Marx's hovede.

På den anden side må tingsliggørelsesteorien forklares praktisk-materialistisk, hvilket vil sige at dens reale fundament må adkæbes; det ville være overfladisk og idealistisk at 'forklare' teorien som en simpel tankefejl.

Dermed synes kritikken at stå overfor uforenelige krav: dels at vise tingsliggørelsen som en falsk teori, dels at påvise dens realitet; hvis kritikken undlader at vise det første er den ingen kritik, hvis den undlader at vise det sidste er den ingen *materialistisk* kritik. Løsningen på problemet består i at den marxiske fordrejningsteori har sit reale fundament i en til sit væsen før-borgerlig sammenvoksethed af naturlige (tingslige) og sociale forhold, nemlig pengenes forankring i gullet i

29. Bemærk at fordi en vare er et arbejdsprodukt, er den ikke derfor nødvendigvis en ting. Af de eksempler på ikke-tingslige varer, der er angivet ovenfor, er nogle arbejdsprodukter (tjenesteydelser, know-how (p.gr. a. uddannelsen)), andre ikke (ære, samvitighed, et medfødt sangtalent kunne også nævnes).

30. Dette resonnement findes selvfølgelig ikke explicit hos Lukács, men det skinner igen nemt i bemærkninger som: »Arbejdskraftens adskillelse fra arbejderens personlighed, dens forvandling til en ting, til en genstand/gegenstand/, som han sælger på markedet...« (Lukács: Geschichte und Klassenbewusstsein, p. 110; smtgn. pp. 98, 102, 111 og 112). - I 'Marxismen i Frankrig' giver Peter Kemp en udmærket sammentælling af Lukács's opfattelse (pp. 67-84).